

*Абдраева Айгул Толоковна, ф.и.к.,
профессордун милдетин аткаруучу
Кыргыз Мамлекеттик Арабаева атындагы Университети
Чойбекова Нурила Темиркановна Англис тили мугалими,
Кыргыз Мамлекеттик Юридикалык Университети*

**КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ МОДАЛДУУЛУК КАТЕГОРИЯСЫ ЖАНА АНЫ
БЕРҮҮНҮН КАРАЖАТТАРЫ**

*Абдраева Айгул Толоковна, к. фил.н.,
и.о. профессора
КГУ имени Арабаева
Чойбекова Нурила Темиркановна
преподаватель английского языка
Кыргызский Государственный Юридический Университет*

**КАТЕГОРИЯ МОДАЛЬНОСТИ И СРЕСТВО ЕЕ ВЫРАЖЕНИЯ
В КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКЕ**

*Abdraiva Aigul Tolokovna kand.ofphilog.science,
Assoc.Professor, Kyrgyz State University by Arabaev
Choibekova Nurila Temirkanovna English teaching teacher,
Kyrgyz State University of Law*

**CATEGORY OF MODALITY AND MEANS OF ITS EXPRESSION
IN THE KYRGYZ LANGUAGE**

Аннотация: Аталган илимий макала биринчиден, кыргызтилиндеги тилдик модалдуулук категориясынын жалпы функционалдык-грамматикалык системасындагы модалдык этиштердин кенири классын классификациялоону аткаруунун критерийлери анализге алынат. Кыргыз тилиндеги модалдык этиштердин классын аныктоодо модалдуулук грамматикалык категориясы салыштырма ыкмада талдоого алынат. Андан тышкары, кыргыз тилиндеги модалдык этиштерди алмаштыруучулар катары кызмат кылган модалдык сөздөрдүн семантикасы, сырдык сөздөрдүн эмоционалдуулугу жана экспрессивдүүлүгү аркылуу, ар кандай киринди-коймо лексемалар, сөз айкаштарындагы синтаксистик конструкциялар аркылуу ишке ашырылышы кенири баяндалат. Ошондой эле модалдык жактан багытталган ынгайларга (буйрук ынгай, шарттуу ынгай, каалоо-тилек ынгай жана ниет ынгай), субъективдүү, объективдүү да модалдуулукту чагылдырууда, кыргызча сүйлөмдөргө лингвистикалык анализ жүргүзүлдү.

Аннотация: Во-первых в данной статье, будут проанализированы категории модальности общее функционально- грамматической системе для выполнения критерий классификации модальности модальных глаголов широкого класса в общее функционально - грамматической системы в кыргызском языке. Для определения классов модальных глаголов и грамматической категории модальности в кыргызском языке используется сравнительный анализ. Подробно рассматривается семантика модальных слов, которые служат в качестве модальных глаголов в кыргызском языке и передается через эмоциональности и экспрессивности ставных - вводные слов, словосочетаний синтаксических конструкций. А также проделан лингвистический анализ в предложениях на субъективной и объективной модальности и наклонений (повелительное, условное, желательное, целевое и изъявительное).

Annotation: *The purpose of this article is to show with the help what verbs we can give English and German modal verbs into Kyrgyz languages. Also highlight signs and features of this verbs. In this research article gives comparative analysis to determine the class of modal verbs in a language modality of grammatical categories. Also to analyse carrying out classification criteria of modality by the wide class of modal verbs on the whole functional–grammatical systems in the English and German languages.*

First, in this article will be analyzed categories of modality general functional grammar system for implementation of criteria of modality by the wide class of modal verbs on the whole functional – grammatical systems in the Kyrgyz language. Comparative analysis is used to define classes of modal verbs and grammatical categories of modality in Kyrgyz language. Considered in detail, the transmitting through the emotions and expressiveness of the set-introductory words, phrases of syntactic constructions which serve as modal verbs in the Kyrgyz language. Also, has been done a linguistic analysis sentences on subjective and objective modality and moods (imperative, conditional, desirable, target and indicative) the sentences.

Түйүндүү сөздөр: *модалдык этиштер, грамматикалык категория, субъективдүү модальдуулук, объективдүү модальдуулук, ыңгай, кыргыз тили, англис тили, модальдык бөлүкчө, модальдык сөздөр, сырдык сөз, киринди сөз, коймо конструкциялар, сөз айкаштары.*

Ключевые слова: *модальные глаголы, грамматическая категория, субъективная модальность, объективная модальность, наклонения, кыргызский язык, английский язык, модальные частицы, модальные слова вводные слова, ставные конструкции, словосочетания.*

Key words: *modal verbs, modality, grammatical category, subjective modality, objective modality, moods, Kyrgyz language, English language, modal parts, modal words, introductory words, fixed constructions, phrases.*

Азыркы кыргыз тили түрк тилдеринин тобуна кирип, бардык эле түрк тилдериндей эле агглютинативдүү грамматикалык типтеги тил болуп саналат: “Кыргыз тили – кыргыздардын тили. Ал алтай тили бирдикте түрк тилдеринин чыгыш-хунн бутагынын кыргыз-кыпчак тобуна таандык”. [Баскаков, 2010:210].¹

Кыргыз тилиндеги модальдык этиштердин кеңири классын аныктоо үчүн бир гана критерийдин – модальдуулук грамматикалык категориясынын – болушу жетиштүү болуп саналат, ал тигил же бул этиштик бирдиктерди модальдык бирдик катары аныктоого мүмкүндүк берет. Модальдуулуктун кеңири тилдик категориясы тилде башынан эле жашап келет, бирок анын нагыз тилдик спецификалуу чагылдырылышы үч негизги компоненттин өз ара карым-катышынан жаралат: биринчиден, тилдик модальдуулук айтуучу тарап (адам, индивид) тарабынан иштелип чыгат жана жарыяланат, экинчиден, тилдик модальдуулук айтымдын мазмунунда (кепте актуалдашкан сүйлөмдүн семантикасында, маңызында) чагылдырылат, үчүнчүдөн, тилдик модальдуулук дайыма объективдүү чындыктын кайсы бир объектисине (кептин предметине, анын маңызына, анын аракетине, же абалына) байланыштуу жаралат жана айтылат.

Ал эми кыргыз тилинде англис жана немис тилдериндегидей модальдык этиштердин обочолонгон класс түрүндөгү так изилдөө объектиси жок. Кыргыз тилчилери этиштердин разрядындагы обочолонгон топту бөлүп караша элек. Этиштик модальдуулук модальдык этиштер деп аталган өзүнчө топко карабайт деп белгилешет. Тескерисинче, кыргыз тилинде этиштик модальдуулук бүтүндөй сүйлөмдүн маанисине өтүп, ал модальдык жактан багытталган үч ыңгайда: шарттуу ыңгайда, каалоо-тилек ыңгайда жана ниет ыңгайда колдонулат. [Кыргыз адабий тилинин грамматикасы, 1980 373-383; Грамматика кыргызкого литературного языка, 1987:263-271; Биялиев, 2002: 225-227]². Андан тышкары, акыркы жылдардагы лингвистикалык изилдөөлөр көрсөткөндөй, герман тилдериндеги модальдык этиштердин

¹Баскаков, 2010:210

²Кыргыз адабий тилинин грамматикасы, 1980 373-383; Грамматика кыргызкого литературного языка, 1987:263-271; Биялиев, 2002: 225-227

өзүнчө классына таандык болгон категориялык маанилер азыркы кыргыз тилинде жогоруда аталган модалдык жактан багытталган беш форманын “ баяндооч ынгай жана буйрук ынгай грамматикалык формалардын арасында гана эмес, башка лексикалык-грамматикалык класстар: модалдык бөлүкчөлөр, модалдык сөздөр, кириңди синтаксистик-лексикалык конструкциялардын арасында да бөлүштүрүлөт”. [Джусаев, 2008: 19-20 ; Бектурова, 2009: 11-12 ; Абылова, 2010: 12-13]³.

Жогорудагылардан улам, англис жана кыргыз тилдеринде модалдуулук категориясы жана аны чагылдыруучу каражаттарын салыштырма-типологиялык жагынан изилдеген изилдөөчү Э. У. Илебаев буларды билдирет: “Англис тилиндеги модалдык этиштер сүйлөөчүнүн өзүнүн аракетине карата тигил же бул мамилесин, же башка сөздөрүн билдирип, сүйлөөчүнүн субъективдүү мамилесин чагылдырат. Ал эми кыргыз тилинде субъектинин аракетке карата ушундай мамилесин ошол субъектинин өзгөчө белгиси катары тийиштүү аффикстердин жардамы менен көрүүгө болот. Ошондуктан кыргыз тилиндеги тийиштүү модалдуулук синтетикалык жана аралаш, синтетикалык-аналитикалык каражаттар менен чагылдырылып, кыргыз тилинде атайын модалдык этиштердин болушу зарыл эмес”. [Илебаев, 1997: 18]⁴.

Кыргыз тилинин бардык лексикалык жана лексикалык-грамматикалык бирдиктери функциялык-семантикалык которуунун позициясында жогоруда аталган үч англис-немис таяныч маанилерине, аны менен бирге үч таяныч этиштик лексемаларга ээ:

1. - «...ң алуу»;
2. - «...ыш керек» [кылганга муктаж, кылганга милдеттүү];
3. - каалоо [эңсөө, тиле].

Кыргызча айтымдарда факультативдик субъективдүү модалдуулук аспектиси лексика-грамматикалык төмөнкү категориялар аркылуу жүзөгө ашырылат: 1. модалдык бөлүкчөлөр категориясы, 2. модалдык сөздөр категориясы, 3. сырдык сөздөр категориясы, 4. кириңди сөздөр жана сөз айкаштары категориясы 5. ошондой эле ар кандай коймо конструкциялар категориясы аркылуу.

Модалдуулуктун объективдүү аспектинин милдеттүүлүгү, объективдүү модалдуулуктун жогоруда аталган бардык сапаттары сүйлөмдө болушу керек жана комплексте берилген сүйлөм-айтымда «каалоо, эңсөө, тилөө» модалдык багыттагы этиштердин үчөөнүн бирөө колдонулган учурда «каалайт» таяныч модалдык маанини бериши керек.

“Каалайт” таяныч модалдык маанини жүзөгө ашырууда модалдуулуктун субъективдүү аспектинин факультативдүүлүгү, «каалоо, эңсөө, тилөө» модалдык багыттагы этиштерди пайдаланууда, сүйлөмдө модалдык багыттагы кыргызча маанилик этишти коштогон бир, кээде эки модалдык бирдиктер болушу ыктымал [модалдык бөлүкчө жана модалдык сөз, сырдык сөз, кириңди сөз ж.б.],

Объективдүү модалдуулуктун иш - аракетин иллюстрациялоо максатында кээ бир мисалдарды келтирели:

А) Ич, кааласаң. Кармана бил акылды. Карыган чакта жоготпогун башынды [Хайям, 1994:117⁵].

Б) Кааласа да каалабаса да, Алым байке муктаж болду баардыгын төкпөй-чачпай айтып бергенге[Жакыпов, 1998:24].

В) -Ким тилебесин төө минип калганды...кыргыздын тукуму эмеспизби [Дүйшөнбаев, 2015:96⁶].

³Джусаев, 2008: 19-20 ; Бектурова, 2009: 11-12 ; Абылова, 2010: 12-13

⁴Илебаев, 1997: 18

⁵Илебаев, 1997: 18

⁶Дүйшөнбаев, 2015:96

Г) –Көрдүнбү амалды, болжолу Салмандын камалышы бекеринен эмес, кудайдан тилейли күнөөсү жеңилірээк болсо экен деп [Сапарбеков, 2017:251].

Д) –Каранкүн, ушундай күндөр бизден алыс болсо экен деп, канча эңседик эле. Бирок башка түштү...[Табалдиев, 2012:39⁷].

А) - Д) мисалдарында «каалайт» таяныч модалдык мааниси бар «каалоо, эңсөө, тилөө» модалдык боёктогу этиштер пайдаланылды. Маанилик жактан алып караганда берилген үч этиш тең синоним болуп саналат.

Жогоруда келтирилген бардык мисалдарда «каалоо» [А) жана Б) мисалдары], «тиле» [В) жана Г) мисалдары] жана «эңсөө» [Д) мисалы] маанилик этиштери, айтылып жаткан маалыматты кандайдыр бир тилдик эмес чындыкка ара катышта кылып, жай типтеги сүйлөмдүн баяндоочтук түзүлүшүн уюштуруп тургандай. Этиштик ыңгайга карата болсо, жогорудагы беш мисалдын төртөөндө берилген кыргызча модалдык боёктогу этиштер негизинен коммуникативдик типтеги жай сүйлөмгө таандык болгон баяндоону билдирип турат: А) мисалы: кааласаң, Б) мисалы: кааласаң да, В) мисалы: тилебесин жана Г) мисалы: тилейли. Бирок, Д) мисалында: эңседик эле, берилген модалдык багыттагы этиш, «иш аракетти жасоого ниетти, каалоону же каалабагандыкты билдирип» [Биялиев, 2002:226], өткөн чактагы каалоо-тилек ыңгайда колдонулган.

Жогоруда келтирилген А) – Д) мисалдары, берилген маанилик модалдык багыттагы этиштерди учур чактагы жеке-этиштик чактар менен ара катыштыруу менен, өзүнүн объективдүү модалдуулугунун бөлүгүн билдирет – А), Б) жана В) мисалдары келер чакта –Г) жана Д) мисалдары өткөн чакта. Дал ушул, үч логикалуу: өткөн, учур жана келер чакка багыт алган жеке этиштин чактары – иш - аракеттин убакыттагы мүмкүндүгүнө же мүмкүн эместигине басым кылуу менен, тилдик объективдүү модалдуулуктун негизги белгилерин ачык билдирет.

Эми кыргызча сүйлөмдөрдөгү субъективдүү модалдуулуктун иш аракеттерин түшүндүрүү үчүн бир нече мисал келтирели:

Е) Бейше байкем да бир эле нерсени абдан каалачы –К. Баялиновдун «Ажар» деген китебин табыш жана окуп чыгыш [Жакыпов, 1998:43⁸].

Ж) Өлсөм, барып, досторумду табалбайм,

Чочуйм кайра, каламго деп жаралбай,

Тирүүлүктү тилейличи, өтөөрбүз –

Бул өмүрдү колго кармап калалбай.

З) –Айла канча, көчмөн элдин бир эле эңсеген талабы бар, жут болбосо деген [Табалдиев, 2012:84⁹].

Е) мисалында толук айтымдын субъективдүү модалдуулугу, «эле» ниеттин субъективдүү багытталуу семантикасына ээ болуп, модалдык бөлүкчөсүн колдонуу менен берилген. Ж) мисалында субъективдүү модалдуулук «-чи» морфологиялык бөлүкчөсү менен «тилейличи» конкреттүү ниеттин субъективдүү семантикасын бирге колдонуу жолу менен берилген. З) мисалда болсо субъективдүү модалдуулук «айла канча» сырдык маанидеги коюлма сөз айкашы менен берилет жана дал ушул маани бүтүндөй айтымга, сүйлөп жаткандын өзүнүн айтуусуна да жана ошондой эле чагылдырылып жаткан чындыкка да мамилесинин субъективдүүлүгүн интеграциялоо менен таасир тийгизет морфологиялык бөлүкчөсү менен «тилейличи» конкреттүү ниеттин субъективдүү семантикасын бирге колдонуу жолу менен берилген.

Англис тилиндеги модалдык этиштердин айтымдын курамындагы «жөндөмдүүлүк», «милдеттүү» жана «каалагандык» таяныч модалдык маанилерине кыргызча функционалдык жактан туура келүүсүнүн натыйжасында, объективдүү модалдуулукту гана ишке ашырбастан,

⁷Табалдиев, 2012:39

⁸Жакыпов, 1998:43

⁹Табалдиев, 2012:84

ошондой эле субъективдүү аспектидеги модалдуулукту да жүзөгө ашырат, берилген «-а алат; -ыш керек, муктаж болуу, мажбур болуу, милдеттүү болуу».

Ошол эле учурда, кыргыз тилиндеги модалдык боёктогу бирдиктер, алардын функционалдык жактан туура келген герман модалдык этиштери сыяктуу эле, өзүнүн объективдүү модалдуулугун: сүйлөмдүн баяндоочтук түзүлүшү аркылуу, этиштин ыңгайы аркылуу, этиштин чагынын жеке-грамматикалык формасы аркылуу, ошондой эле өзүнүн субъективдүү модалдуулугун: модалдык сөздөрдүн семантикасы аркылуу, сырдык сөздөрдүн эмоционалдуулугу жана экспрессивдүүлүгү аркылуу, ар кандай кириңди-коймо лексемалар, сөз айкаштар жана синтаксистик конструкциялар аркылуу ишке ашырат жана кыргыз этиштеринин бардык дайындары субъективдүү да, объективдүү да модалдуулукту чагылдырат.

Шилтеме жасалган адабияттардын тизмеси:

1.Абрамов Б.А. Теоритическая грамматика немецкого языка. Сопоставительная типология немецкого и русского языков; Учебник для студентов ВУЗов – М.; Гуманит.изд.центр ВЛАДОС, 2008-288с.

2. Абдувалиев И. А 13 Азыркыкыргыз тили : (Морфология) ЖОЖдор үчүн.-Б.: Бийиктик плюс 2015.-324 б. :

3. Беляева М.А. Грамматика английского языка. – изд. 6-е. - Учебное пособие для ВУЗов. – М.: Высшая школа, 1977-333с.

4. Джусаев Ж. Грамматические средства выражения категории модальности в киргизском языке Фрунзе 1984 – 160 с. : ил.-с

5. Жолдошбеков А. Абдыкаимов О.О. Ибраимова Г.О Турдубаева А.С. Немис жана кыргыз тилдеринин фонеморфологиялык типологиясы Бишкек 2016 448 б.

6.Т.Турсуналиев Англис тилинин грамматикасы : (кыргыз мектептери үчүн) 1967 -95 б.

7.Турсуналиев Т. Обучаем английскому глаголу на сопоставительном материале с киргизским языком: Для фак.иностр.яз.выш.учеб.заведений 1984.-168с- Ф : Мектеп

8.Теория функциональной грамматики: Темпоральность. Модальность. /отв.ред. А.В.Бондарко. – Л.: Накуа, 1990-263с.

9.Шаршеев Н. Модальности и модальные слова в киргизском языке АН КР. ССР.- Фрунзе , 1969-29 с.

10.Садыков С. Проблемы моделирования тюркской морфологии Издательство “Илим”, 1987г. Академия Наук Киргизской Республики ССР

11. Чемоданов Н.С. Германские языки //Сравнительно-историческое изучение разных семей. Задачи и перспективы. – М.: Наука, 1982-91-115с.

12. Теория функциональной грамматики: Темпоральность. Модальность. /отв.ред. А.В.Бондарко. – Л.: Накуа, 1990-263с.